

NÅR STØVET LÆGGER SIG

Om hjemmet som eksistentielt medium for livets afrunding blandt de ældste

STINE GRØNBÆK JENSEN

Ruth blev født i 1928 på Vestsjælland. Hendes far var mejeribestyrer, hendes mor var medhjælpende hustru. Efter konfirmationen kom Ruth „ud at tjene bønder“, til hun blev gift og flyttede til en ejendom nær Sorø, hvor hendes mand var barnefødt. Her fødte Ruth fire børn, holdt hus og var også med i marken og i stalden for at passe dyrene. Når Ruth tænker tilbage, var det på mange måder en hård tid, for det var sjældent, at hendes forslag til, hvordan tingene skulle gribes an, faldt i god jord hos manden. „Det er *min* ejendom,“ sagde han altid, for han havde overtaget den efter sine forældre. Det var også en tid med hårdt arbejde og få hjælpemidler. Køleskab og fryser nåede de at få, men vandet skulle stadig hentes ved pumpen i gården, lige til Ruth flyttede til et nybygget rækkehus kort efter mandens død. Her har hun nu boet i 29 år. I begyndelsen var det en omvæltning med badeværelse, al den luksus. „Jeg turde dårligt nok bruge det.“ Ruth faldt dog hurtigt til og har i mange år levet et aktivt liv med gymnastik, korsang, porcelænsmaling og frivilligt arbejde og en nær kontakt til sin familie. På egetræsreolen i stuen står gaver fra mærkedage på hæklede dækkeservietter, og overalt hænger billeder af børn, børnebørn og oldebørn. „Du skulle bare vide, hvad du er gået glip af,“ siger Ruth nogle gange, når hun støver af og tørrer fotot af sin mand. Den senere tid har Ruth dog været nødt til at skære ned på de mange aktiviteter ude i byen, og når børn og børnebørn kommer på besøg, må de selv tage aftensmaden med. Kroppen er blevet svækket og gør ondt. Ruth er blevet dårligt gående og „dangler rundt“. Flere gange er hun faldet uden selv at kunne komme op. Stadig mere tid tilbringes derfor i lænestolen. „Hvis man var i stand til at tage den med ro, så havde man da tiden til at nyde det,“ forsøger hun at sige til sig selv. Men Ruth er ikke god til det. Hendes tanker falder altid på de ting, hun burde gøre, og som hun ikke længere kan. Hun ser støvet, der lægger sig på hylderne, og hun tænker på vasketøjet, som burde hænges ud i den friske luft. Hun føler heller ikke, at hun bare kan sidde og lave ingenting, og hvis hun

forsøger, er hun slem til at falde i søvn. „Nej, man må klø på,“ siger hun. Noget af det, hun stadig kan, er at strikke og hækle, og hun har altid „bestillinger“ nok fra familien. „De unge mennesker kan jo hverken tråde en nål eller stoppe en strømpe.“ For øjeblikket hækler hun kartoffelvarmere til sine børnebørn. Hun laver en til hver sammen med et håndklæde i den samme gule farve. Ruth vil ikke undvære sit håndarbejde. Hun har det bedst, når hun har noget i hænderne. Begynder de at sove, ignorerer hun det. Men nogle gange kan Ruth ikke holde de triste tanker på afstand. „Du ser godt ud, mor,“ siger hendes piger, „ja, ja,“ tænker Ruth, „men det kan ikke hjælpe noget at se godt ud, hvis man ikke kan lave noget!“ Hun foretager sig snart ikke noget længere. Nogle dage kan Ruth godt få tanken: „Bare det snart var forbi. Det ville være nemmere, hvis man ikke var her mere.“

Fortællingen om Ruth er baseret på en antropologisk undersøgelse, som sætter fokus på, hvordan de ældste i det danske samfund håndterer de eksistentielle forandringer i overgangen til den sene alderdom og livets afslutning. Undersøgelsen er gennemført blandt 15 kvinder og fem mænd, som bor i Sorø Kommune, og som nærmer sig eller har rundet de 90 år. Der er en relativt stor variation blandt deltagerne i forhold til baggrund, livsløb, boform, og hvor meget hjælp de modtager fra familie og kommune, men de har det til fælles, at de har haft overskud og lyst til at tale med en antropolog, der gerne ville høre om deres erfaringer med aldring og deres tanker om døden.¹

Baggrunden for undersøgelsen var en antagelse om, at de eksistentielle dimensioner af aldring ofte overses i samfundets indsatser til de ældste. Jeg ønskede derfor at få indsigt i, hvordan de forholdt sig til livets mening, og hvordan de forberedte sig på døden. Når jeg besøgte Ruth og de andre ældre, var det dog svært at få dem i tale om sådanne temaer. Deres overvejelser tog i hvert fald sjældent form af lange monologer bestående af abstrakte refleksioner og højtravende ord som „sjæl“, „skæbne“, „fortrydelse“, „forsoning“ eller „håb“. Snarere opstod de eksistentielle erkendelser i hverdagens levede liv, og de blev håndteret gennem forsøg på at opretholde eller justere hverdagens rutiner. De daglige eksistentielle bestræbelser kom til udtryk på mangfoldige måder. I denne artikel vil jeg sætte fokus på, hvordan erkendelser og bearbejdning af aldring og død bliver udøvet i tilknytning til hjemmet.

I det følgende vil jeg se nærmere på, hvorfor jeg finder det vigtigt at fokusere på eksistentielle dimensioner af aldring, men også hvorfor det synes svært at tale om for de ældre. Jeg vil derefter redegøre for antropologiske teorier om hjemmet. En fortælling om præstekonen Ingeborg vil herefter danne afsæt for en mere indgående udforskning af, hvordan aldring erkendes, og livet afrundes i relation til hjemmet.

I artiklen vil jeg argumentere for, at hjemmet ofte er tæt forbundet med de ældres biografi og kan ses som en forlængelse af dem selv og deres krop. Aldring og svækkelse medfører imidlertid, at hjemmet skifter karakter på godt og ondt. I nogle situationer kan hjemmet bruges af de ældre til at skabe kontinuitet i livet, mens hjemmet i andre situationer konfronterer dem med forandringer, begrænsninger og tab og giver anledning til en orientering mod livets afslutning. Hjemmet bliver således ofte et eksistentielt medium i de ældstes afrunding af livet.

Hvorfor sætte fokus på de eksistentielle sider af aldring?

Den gennemsnitlige levealder er i løbet af det 20. århundrede blevet markant længere grundet forbedret levestandard, udbygningen af velfærdsstaten og forbedret sundhedsfremme, forebyggelse, behandling og rehabilitering (Christensen et al. 2013). At vi lever længere, er selvsagt en positiv udvikling, men der er også en bagside. Antropologer har i en lang række studier vist, hvordan de biopolitiske bestræbelser på at kontrollere alderdom og død har påvirket almindelige menneskers opfattelse af aldring og den sidste del af livet (Cohen 1994; Lamb 2014, 2019; Kaufman 2010, 2015). Dette har også været omdrejningspunktet for mange antropologiske studier af aldring i en dansk kontekst, som især har koncentreret sig om sundhedssystemets indsatser såsom sundhedsfremme, forebyggelse, pleje, rehabilitering eller palliativ behandling (Lassen 2014; Oxlund & Whyte 2014; Ludvigsen 2014; Moestrup 2015; Jønsson 2018; Schwennesen 2019). Disse studier berører direkte eller indirekte mange eksistentielle dimensioner af aldring. Alligevel vil jeg hævde, at eksistensen ikke alene er faldet i baggrunden i samfundets håndtering af aldring og død, men også til en vis grad i den antropologiske forskning, hvor skrøbelighed og kriser fortrinsvis er blevet undersøgt i relation til sundhedsregimer. Kun relativt få nyere antropologiske studier har sat fokus på bestræbelser på at håndtere aldring og død gennem ritualer og rutiner og gennem bearbejdning af relationer, erindringer, forestillinger og følelser uden for sundhedssystemet (Desjarlais 2003; Danely 2014; Long 2020; Gill 2020). Disse studier minder os om, at det er væsentligt – også for en bedre forståelse af samfundets indsatser, at vi ikke udelukkende ser på, hvordan de ældste formes af biopolitik og skaber deres egen mening med sundhedspolitiske idealer og interventioner. Vi må også have en forståelse af, hvordan de formes af og skaber mening med alt muligt andet, som livet består af, og som giver tilværelsen mening i slutningen af livet.

De stille eksistentielle bestræbelser

De sidste leveår er for de fleste kendetegnet ved mange situationer, hvor de rives ud af en selvfølgelig væren-i-verden eller oplever ontologiske sammenbrud i større eller mindre grad (Zigon 2004; Grøn & Mattingly 2017). For mange af de ældste, jeg talte med, betød kroppens svækkelse, at de ikke længere var i stand til at gøre det, de tidligere havde gjort, for at leve det liv, de ønskede sig. Kontrollen med egen krop var mindsket, deres bevægelighed indskrænket, deres sociale roller under forandring, og de mennesker, som havde kendt dem som børn og unge, var efterhånden forsvundet. Da jeg forberedte mig på de første interviews, havde jeg en klar idé om, at jeg måtte forsøge at forstå, hvordan de ældste håndterede disse forandringer, og hvordan de selv forberedte sig på døden. Deres svar var dog som allerede nævnt oftest præget af fåmælt pragmatisme.

Hvordan skal vi forstå deres stilfærdige omgang med de eksistentielle spørgsmål? I et historisk perspektiv kan den ses som resultat af medikaliseringen af aldring og død, som på mange måder har medført, at der ikke findes et tilgængeligt sprog, som almindelige mennesker kan gøre brug af. Historikeren Thomas Cole har undersøgt og problematiseret, hvordan tidligere forståelser af aldring som et spirituelt og eksistentielt drama forandrede sig i løbet af det 20. århundrede. Med udviklingen af gerontologien blev en sundhedsvidenskabelig tilgang til aldring fremherskende, og kroppens svækkelse blev hermed sygeliggjort og genstand for bestræbelse på at forklare, forebygge og behandle ældres sygdomme og forlænge deres liv. Det betød samtidig, at de eksistentielle aspekter af aldring blev overskygget af et fokus på kroppen og dens behov for medicinsk intervention (Cole 1992; Oxlund & Whyte 2014:219). På lignede vis har historikeren Philippe Ariès undersøgt, hvordan også døden er blevet et medicinsk domæne. Ifølge Ariès var døden tidligere et socialt fænomen, som fandt sted i hjemmet. Udviklingen af de medicinske videnskaber op gennem især det 20. århundrede medførte imidlertid en ny opfattelse af døden som fortrinsvis en biologisk og kropslig proces, der så vidt mulig skulle forhindres medicinsk (Ariès 1981; Jacobsen 2008). Det medførte, at sundhedsprofessionelle i stigende grad overtog kontrollen med den døende krop, mens almindelige mennesker blev stadig mere fremmedgjorte over for livets afslutning (ibid.).

De ældres stille og pragmatiske omgang med egen aldring og død kan samtidig ses som udtryk for nogle særlige generationsbestemte værdier og dyder. I et livsløbsperspektiv rettes fokus mod menneskers livslange aldring i et samspil med den historiske og kulturelle kontekst, som også er under konstant forandring. Specielt i perioder, hvor samfundet er under hastig udvikling, kan det skabe generationseffekter, hvor mennesker født i den samme periode vil dele nogle bestemte værdier, dyder og forventninger (Duane & McCammon 2004).

Ud fra denne forståelse har antropolog Marianne Gullestad (1996), kulturpsykolog Kirsten Thorsen (1998) og kulturhistoriker Marianne Horsdal (2000) peget på en række dyder som særligt fremtrædende i livshistorier fortalt af skandinaver født i begyndelsen af det 20. århundrede. At være arbejdsom, beskeden og til nytte for familien og samfundet var fremtrædende dyder. I en tid med få muligheder var det ligeledes en dyd at kunne tilpasse sig sine vilkår uden at kny (Gullestad 1996; Thorsen 1998; Horsdal 2000). Når jeg talte med Ruth og flere af de andre, som var vokset op med 1930'ernes nøjsomhed og krigens usikkerhed, gik mange af disse dyder igen. Når jeg bad Ruth beskrive sig selv, faldt mine spørgsmål til jorden, mens hun svarede udfoldet, detaljeret, anekdotisk, når jeg spurgte om hverdagens gøremål. I timevis kunne hun fortælle om slagting, syltning, bagning, vask og rengøring. Det blev efterhånden tydeligt, at Ruth ikke definerede sig selv ud fra sin særegenhed eller individuelle valg. Hun vægtede i stedet, hvordan hun havde udfyldt sin sociale rolle som en dygtig husmor, der tog sig af sin familie. Det lå samtidig som en implicit antagelse i Ruths fortælling, at vilkår sjældent stod til at ændre, og at man derfor måtte prøve at bide det svære i sig og forsøge at bevare det gode humør. Efterhånden blev jeg bevidst om, at de mange fortællinger om de daglige gøremål ikke blot handlede om praktikaliteter. De handlede også om et livsprojekt spundet sammen med værdier og moral knyttet til spørgsmålet om at være et ordentligt menneske, som har levet et meningsfyldt og værdigt liv. Med denne indsigt fik jeg en dybere forståelse af det eksistentielle drama i støvet, der lagde sig på hylderne.

Fænomenologisk antropologi hjalp mig samtidig med at få rettet blikket mod de stille eksistentielle bestræbelser, som udleveres gennem hverdagens helt almindelige handlinger – blandt andet i interaktion med hjemmet. Med et fokus på det enkelte menneskes kropslige engagement i den sociale og materielle verden, det er en del af, bliver det muligt også at få adgang til den mening, som ikke umiddelbart kan indfanges gennem sproglige begreber og symboliske repræsentationer (Lindhardt 2014:3). Især fandt jeg inspiration i fænomenologisk aldringsforskning, som viser, hvordan den sidste del af livet på trods af lidelse rummer muligheder for håb, forandring og momenter af meningsfyldt væren med andre (se fx Swane 1996; Grøn & Mattingly 2017; Gill 2020). Da historisk og kulturelt betingede dyder og værdier viste sig at være helt centrale for de ældres eksistentielle bestræbelser, henter jeg samtidig inspiration fra den etiske vending inden for antropologien, hvor moral ses som uløseligt forbundet med menneskers bestræbelser på at leve et godt og meningsfyldt liv (Mattingly & Throop 2018). Ifølge antropolog Cheryl Mattingly kommer vores stræben efter at være ordentlige mennesker til udtryk gennem mange samtidige moralske projekter, hvor nogle har en så stor betydning, at de er uløseligt for-

bundet med, hvem vi er som mennesker. Når sådanne moralske projekter trues, sættes selvet og livets mening på spil, og vi tvinges til at reorientere os moralsk, genoverveje vores liv, og hvem vi er. Dette fordrer, at vi må eksperimentere både med nye handlinger og nye fortolkninger eller med Mattinglys betegnelse udøve et „moralsk arbejde“. Dette moralske arbejde finder sted gennem hverdagens handlinger, men indskrives samtidig i vores fortællinger om os selv (Mattingly 2014). For Ruth og mange af de andre ældre kvinder, jeg har talt med, har det i en stor del af livet været et bærende moralsk projekt at være en god husmor og drage omsorg for sin familie. Hvordan forhandles dette livsprojekt nu, hvor hun ikke længere selv kan holde hus, og hvor det pludselig er hende, der har behov for andres omsorg? I de ældstes bestræbelser ser jeg mange paralleller til Susan Longs antropologiske studier af aldring i en japansk kontekst, hvor de ældre blandt andet forsøger at håndtere afhængighed ved at minimere den byrde, de udgør for andre (Long 2020).

For at forstå dynamikkerne i det moralske arbejde, som aldringen indebærer, trækker jeg på Michael Jacksons eksistentielle antropologi. Jackson anvendes oftest teoretisk til at sætte fokus på menneskers eksistentielle kamp for at opretholde en fornemmelse af kontrol sat over for indre eller ydre kræfter, vi ikke har kontrol over. Ifølge Jackson ligger der et *eksistentielt imperativ* bagved menneskers bevægelser og strategier, som handler om et behov for at føle og fornemme, at vi til en vis grad har indflydelse på det, der sker i vores liv, og hvem vi er som mennesker (Jackson 2013:14). I denne kamp er vi altid forment af vores vilkår og begrænset af vores fysiske og psykiske formåen, men vi er også drevet af intentioner, der betyder, at vi ofte overskrider de kræfter, der truer os. Selv i ekstreme omstændigheder finder mennesker ofte en måde at handle på. De eksistentielle strategier er dog ofte ganske subtile og går ubemærket hen (Jackson 2008:181f., 184; Jackson & Piette 2015:3). Jackson peger dog også på, at mennesker ikke alene forsøger at mestre deres vilkår ved at ændre dem. For at kunne holde livet ud må vi også i mange situationer underordne os vilkårene, ruste os med tålmodighed og overbærenhed og acceptere, at det ikke kan være anderledes. Mestring af tilværelsen fordrer således både kreativ agens og stoisk underkastelse eller en vekselvirkning mellem „direkte handling og strategisk passivitet“ (Jackson 2013:18f.; Jackson & Piette 2015:27). I min analyse vil jeg vise, hvordan de ældre balancerer deres moralske arbejde gennem en sådan veksling. I nogle situationer forsøger de at påvirke deres situation og manipulere virkeligheden for at skabe kontinuitet i forhold til tidligere moralske projekter og selvbilleder. I andre situationer synes de i stedet at acceptere de forandringer, som aldringen indebærer, og de begynder at indstille sig på og orientere sig mod den uundgåelige død.

Hjemmet som eksistentielt medium

Hverdagen viste sig at være hovedscenen for de ældstes håndtering af livets afslutning, og da mange af hverdagens handlinger udspillede sig derhjemme, blev netop interaktionen med hjemmet central. Hjemmet har været omdrejningspunkt for mange antropologiske analyser. Flere har undersøgt, hvordan hjemmet afspejler og opretholder idealer og værdier forbundet med kultur, køn, klasse og generation (se fx Löfgren 1984; Gullestad 1993; Bourdieu 2003). I forlængelse heraf har flere studier undersøgt hjemmet som en form for bro mellem det omgivende samfund og indbyggernes personlige biografi (se fx Carsten 2018). Dette er også helt centralt i dette studie. Hos de ældre, jeg besøgte, var hjemmet ofte forbundet med idealer om det gode ældreliv i begyndelsen af 2020'erne. De fleste boede i rækkehuse, ældreboliger eller lejligheder på plejehjem bygget inden for de seneste årtier. Her var der lyse parketgulve og rulledeøre, så man let kunne komme omkring med en rollator, og der var nyere køkkener og store fladskærms-tv'er foran lænestolen. De forskellige hjem vidnede samtidig om lange liv med en forbindelse til en anden tid holdt levende gennem erindringer og de ting, de ældre omgav sig med. Disse ting var ofte forbundet med køn, baggrund og hverv, men særligt slående var de fælles generationstræk, hvor eksempelvis arvede møbler med krummelurer og kongelige porcelænsfigurer og juleplatter i sarte blå nuancer ofte gik igen. Samtidig havde hvert eneste hjem sin egen stemning tæt forbundet med det menneske, der boede der.

Denne tætte forbindelse mellem hjemmet og dets indbyggere skabes aktivt gennem forskellige dialektiske processer. Som blandt andet antropologen Daniel Miller har peget på, skabes forbindelsen gennem materialitet, når vi bygger, istandsætter, indretter os og akkumulerer stadigt flere møbler og ting, som tilsammen udtrykker, hvem vi er, og hvem vi gerne vil være – imens boligen også virker tilbage på os og påvirker, hvordan vi ser os selv (Miller 2005; Højer & Vacher 2009). Forbindelsen skabes også kropsligt, når vi opbygger rutiner i hjemmet, og når vores bevægelser bliver så selvfølgelige, at vi holder op med at tænke over dem og efterhånden kan udføre mange daglige handlinger – som at tænde for lyset eller åbne en skabslåge – med lukkede øjne (Rowles & Bernard 2012:9). Ligeledes dannes vores forbindelse til hjemmet, når det udgør rammen om et socialt liv og lades med følelser, drømme, erindringer, værdier og moralske forpligtelser (Højer & Vacher 2009; Rowles & Bernard 2012:10). Gennem de mange forskellige processer sker der en animering eller besjæling af boligen; den får en særlig ånd, stemning og atmosfære (Bachelard 1964; Sjørlev 2007).

Samtidig har fænomenologiske studier udforsket tilknytning til steder, hvor man kan føle sig hjemme, som værende tæt forbundet med ontologisk sikkerhed. Hjemmet kan være et refugium fra den omgivende verden, hvor vi i særlig

grad kan føle os trygge, være private, slappe af, udtrykke os, som vi vil, bestemme selv og være i kontrol (Højer & Vacher 2009:4; Rowles & Bernard 2012:11). Det betyder selvfølgelig ikke, at de steder, hvor mennesker bor, ikke også kan være forbundet med usikkerhed eller udgøre en ramme om isolation, konflikter, undertrykkelse eller vold (Shenk 2004). Hjemlighed skal således snarere ses som en tilstand, mens hjemmet i disse studier er et flydende begreb – der kan være andre steder end inde i det hus, hvor man bor (Visser 2019:6).

Men hvad sker der med forholdet til hjemmet i den sene alderdom? En række kulturgerontologiske studier har undersøgt, hvordan hjemmet skifter karakter for ældre, efterhånden som svækkelse, funktionsnedsættelse og sygdom sætter ind (Rubinstein & Parmelee 1992; Shenk et al. 2004; Oswald & Wahl 2005; Rowles & Bernard 2012; Peace 2015). Flere af disse studier viser, at ældre opholder sig mere i hjemmet med alderen, men også, at forholdet bliver mere ambivalent. På den ene side kan hjemmet få en særlig stærk betydning for ældre, fordi det er her, mange føler sig mest trygge og i kontrol, men også fordi hjemmet kan understøtte en følelse af kontinuitet og gøre det lettere at holde fast i positive selvbilleder og livsprojekter på trods af de forandringer og tab, som aldringen medfører (Rubinstein & Parmelee 1992:139f.). På den anden side mindskes kontrollen over boligens fysiske rammer og udtryk, og hjemmet kan derfor også trues og i sig selv blive en trussel (op.cit.146) Eksempelvis trues hjemmet, når man ikke længere er i stand til at vedligeholde det, hjemliggøre det eller udøve værtskab, mens hjemmet bliver en trussel, når man risikerer at falde over trin og dørtærskler. Flere studier peger samtidig på den dobbelthed, som hjemmehjælp ofte er forbundet med. Ofte er hjælpen en forudsætning for, at de ældste kan blive boende, men den medfører også, at hjemmet skifter karakter og ikke længere på samme måde er privat (Kofoed 2019).

Flere studier har samtidig undersøgt, hvordan ældre forsøger at håndtere forandringer, blandt andet ved at centralisere deres væren for at minimere behovet for at bevæge sig i løbet af dagen. Stadig mere tid bruges dermed på en enkelt etage, i et enkelt rum eller i en helt bestemt stol med vigtige ting inden for rækkevidde såsom fjernbetjeningen, telefonen, avisen eller strikkesøjet (Rowles & Bernard 2012:13). Som blandt andre kulturgeograferne Robert Rubinstein og Patricia Parmelee har peget på, manipuleres hjemmet også gennem etableringen af nye rutiner i de velkendte omgivelser, som kan give en fortsat fornemmelse af uafhængighed og kompetence (Rubinstein & Parmelee 1992:151ff.). Det ændrer dog ikke ved, at magtforholdet mellem den enkelte og hjemmet forskubbes. Og når den ældre ikke længere gør, hvad han eller hun ønsker, men hvad han eller hun er i stand til at overkomme, bliver boligen i stadig højere grad den primære aktør (op.cit.139, 146). Mens centraliseringen således på den ene side

styrker en fornemmelse af kontrol, kan den også i en mere symbolsk forstand repræsentere tab, begrænsninger og forandringer, som peger i retning af yderligere svækkelse og livets ophør (op.cit.153). Denne dobbelthed er helt central i det følgende, hvor jeg vil se på, hvordan hjemmet bruges af de allerældste som et vigtigt medium for eksistentielle erkendelser og moralske bestræbelser på at håndtere forandringer og afrunde livet i overensstemmelse med deres selvopfattelse, dyder og værdier.

„Et smukt hjem“ – om hjemmet som en forlængelse af selvet

Ingeborg blev født i 1931 i Vordingborg og boede med sine forældre og søster på skolen, hvor hendes far var lærer, mens moren tog sig af hjemmet. Hun betragter sin barndom som god og tryk, men også præget af besættelsen, hvor skolen, de boede på, blev brugt som kaserne. Ingeborg fik realeksamen, kom på seminarier og blev lærer som sin far. Hun fik derefter arbejde i skolen i den landsby, hvor hun boede med sin mand og små børn. Det var her, den „store katastrofe“ i Ingeborgs liv fandt sted, da hendes mand forelskede sig i præstens kone, flyttede med hende og tog deres ældste søn med sig. Tilbage sad Ingeborg og præsten med hver deres fortvivlelse. I begyndelsen hjalp de hinanden, men så kom de også til at kunne lide hinanden, og tilsammen havde de en flok børn, de skulle tage sig af, og så giftede de sig og har aldrig fortrudt det. Men det var en svær tid og så ude på landet. Som Ingeborg formulerer det: „At præsten og læreren blev forladt og så fandt sammen; det var underholdningen det år!“ Ingeborg var derfor godt klar over, at der skulle arbejdes „både indadtil og udadtil“ for at få tilværelsen op at køre igen. Så samtidig med at hun forsøgte at genskabe en god barndom for børnene, gik hun meget aktivt ind i rollen som præstekone. Ud over sit arbejde som lærer startede Ingeborg et ældrearbejde, hvilket var nyt i 1960'erne. Hun bestemte sig også for at lave julegaver med børnene i sognet, så hver fredag kom skolebussen med 60-70 børn, som løb ind i præstegården og smed sko og skoletasker i en kæmpe bunke inden for døren. Efter jul gik de i gang med dukketeater, og efter opførelsen for forældrene var der sokkebal. I præstegården var der bonede parketgulve, og børnene måtte glide, lige så meget de ville, og så fik hun dem poleret. Efter at Ingeborg og hendes mand gik på pension, flyttede de til en ejerlejlighed i en nybygget ejendom i Sorø med vinduer ud mod Sorø Sø. Der har de nu boet i snart 30 år. Mens hun viser mig rundt, bemærker hun, at det er et „rigtigt præstegårdshjem“ med bøger i reolerne og kobberstik på væggene. Det giver selvfølgelig lejligheden et noget gammeldags præg, siger hun, men det er, som det skal være, „for tænk, hvis vi var gået i Ikea og havde købt nye møbler – det ville være helt forkert“. Hun siger også, at hun

synes, de har haft et smukt hjem, som de har passet på, men som de også har lukket mange mennesker ind i, og som derfor er slidt, „og sådan skal det også være i vores alder, for ellers var der ikke noget ved det“.

Fordi vores selvbiografi er skabt i en særlig kulturel og historisk sammenhæng, giver vores fortællinger om eget liv aldrig kun et billede af, hvordan et menneske ser sig selv, men også et billede af det omgivende samfund (Gullestad 1996). Når Ingeborg nævner besættelsens betydning for hendes barndom, bliver vi mindet om, hvordan den personlige eller „lille“ historie altid er vævet sammen med den „store“ historie. Ingeborgs fortælling viser dog også, hvordan vores selvbiografier er relationelle, og hvordan selvet skabes gennem social interaktion. Som Marianne Gullestad har peget på, dannes selvet gennem kropslige erfaringer i sociale roller, hvor vi mødes af bekræftelse eller afstandtagen fra andre mennesker, som handler ud fra kulturelle værdibegreber og opfattelser af, hvad der gør et godt menneske (op.cit.26). Disse mekanismer er særligt fremtrædende i Ingeborgs fortælling om sin skilsmisse og den nye sociale rolle som præstekone, når hun nævner sladderer som begrundelse for, at der både skulle arbejdes hårdt „indadtil og udadtil“. At Ingeborg efter skilsmissen fik sig genetableret som en elsket hustru, en ordentlig mor og en meget afholdt præstekone i lokalsamfundet, er central for hendes selvopfattelse og selvrespekt.

Som tidligere nævnt kan hjemmet ofte ses som en forlængelse af selvet (Højer & Vacher 2009:6). Når Ingeborg viser mig persiske tæpper, kobberstik af kirker og teologiske værker i bogreolerne, fremviser hun således også parrets hverv, sociale status og sociale og moralske forpligtelser. Når hun bemærker, at stedets møbler og ting er „slidte“, handler det samtidig om, at hjemmet er blevet brugt, ikke bare af parret selv, deres familie og venner, men også af en menighed. Hjemmet er således ladet med mange lag af værdier, erindringer og følelser og kan på mange måder ses som en materialisering af deres fælles kald i tilværelsen som præstepar. Det er samtidig vigtigt for den videre analyse af hjemmets betydning for de ældstes afrunding af livet, at hjemmet ikke alene udtrykker beboernes biografi. Hjemmet virker som tidligere nævnt også tilbage på beboerne og er med til at give dem en fornemmelse af, hvem de er (Miller 2005).

Målepindens magt – om hjemmets betydning i overgangen til den sene alderdom

Da jeg møder Ingeborg, befinder hun sig en svær overgang i sin tilværelse. I mange år har hun levet et særdeles aktivt liv. Som pensionist fortsatte hun de frivillige projekter, hun satte i gang som præstekone, og hun blev samtidig valgt ind i kommunens ældegeråd, hvor hun i mange år var formand. Hun var også med

til at opstarte Sorø Seniorservice, som stod for frivillig hjælp til indkøb til ældre. De senere år har Ingeborg givet slip på alt dette. Både for at „lade nye kræfter komme til“, og fordi stadigt mere af tiden går med at tage sig af sin mand, som er blevet dårligt gående og tiltagende dement.

Som tidligere nævnt har flere studier vist, hvordan hjemmets betydning ofte intensiveres i slutningen af livet (Rubinstein & Parmelee 1992; Rowles & Bernard 2012). Dette er også tilfældet hos Ingeborg, hvor det først og fremmest er hendes ægtefælle, der er blevet fysisk og psykisk svækket. Ikke alene bruger de begge stadig mere tid hjemme, men hjemmet er også med til at skabe kontinuitet i en tid, hvor hendes mands erindringer om deres liv sammen forsvinder. Det kommer blandt andet til udtryk, da vi står og betragter mandens store bogsamling. Ingeborg har spekuleret på, om hun burde gå det hele igennem, „så alt var pænt og ordentligt“ for de efterladte, men hun har besluttet sig for at lade være. „Nej! Saftsuseme! Det er jo vores hjem! Vores liv! Og den dag de fjerner alle hans bøger, så går det helt galt. Han bruger dem ikke mere, men hvis de tømte reolerne, så ville han føle sig totalt hjemløs. De er hans liv. Et livsværk.“ Hjemmet og dets genstande udgør her det fundament, der holder sammen på hendes mand og deres indbyrdes relation, til trods for at både han og deres samliv er under forandring. Som Rubinstein og Parmelee skriver, kan hjemmet og dets genstande i nogle situationer træde i personens sted og *blive* personen (Rubinstein & Parmelee 1992:152). For Ingeborg synes hendes mands personlighed og deres samliv efterhånden at være mere forbundet med hjemmet og dets mange spor af levet liv end med den krop, der nu sidder fanget i sin stol, og ikke længere kan citere Kierkegaard eller føre en samtale om deres fælles erindringer.

Men hos Ingeborg er der også situationer, hvor hjemligheden trues. Få uger inden vores første møde har Ingeborg opgivet at klare det hele selv, og hjemmehjælpen har nu fået sin faste gang i hjemmet. Hjælpen omtales med taknemmelighed, men den udgør også en forstyrrelse, som optager Ingeborg meget: „Det er ikke længere *hjemmet*, sådan som det var,“ siger hun. Ingeborg viser mig, hvordan det smukke persiske tæppe er flyttet hen under bordet, hvor det slet ikke „kommer til sin ret“, mens de andre tæpper er blevet rullet sammen og stillet væk, så gulvet er brugbart for en rollator. Ingeborg tager mig også med ind på kontoret og græmmes over, at det mere eller mindre er blevet til et depotrum, hvor papkasser med hjemmeplejens hjælpemidler står og flyder. I soveværelset, som Ingeborg også åbner døren ind til, er sengene, som oprindeligt stod sammen, blevet skilt ad, så der er blevet plads til en hospitalsseng. Ingeborg synes, det ser forfærdeligt ud, men hun minder sig selv om, at det er en stor hjælp for personalet. Og så skal de være glade for, at han ikke skal sengevaskes, siger Ingeborg, for så skal der også være en kran for at skåne personalet. Hun forklarer

videre, at der ikke er plads til en kran i soveværelset, hvorfor sengen i så fald skulle rykkes ind i stuen, „og så er ens hjem lavet fuldstændig om ... ja, blevet et ... plejehjem“. Det kom visitatoren også ind på, da hun gik rundt med sin „målepind“, men så afbrød Ingeborg hende: „Nu tager vi fase 1 først, og lad så det andet være ... foreløbig.“

Ingeborgs ambivalente oplevelser med hjemmeplejen er langtfra enestående. Hjemmehjælpen er en forudsætning for, at parret kan blive boende sammen i lejligheden, men hjælpen truer også hjemligheden – og dermed hendes selv-billede, værdier og moralske projekter. Dette skyldes til dels, at hjemmet nu gennemstrømmes af hjemmehjælpere, som forstyrrer privatlivets fred og minder parret om deres afhængighed, men også at hjemmet nu må indordne sig på hjælpens præmisser. Som antropolog Jens Kofod peger på, kan hjemmehjælp ses som en præinstitutionalisering kendetegnet ved tab af privatliv, kontrol og identitet og er ofte første skridt i en gradvis opløsning af både hjem og person (Kofod 2009:173). Flere gange vender Ingeborg tilbage til visitatorens „målepind“, som i hendes fortælling fremstår som den centrale metafor for dette skift. Denne målepind har ikke som Ingeborg sans for æstetik eller mellem menneskelige relationer, men for centimeter, bureaukratiske retningslinjer og løfteteknik, og den er pludselig blevet en vigtigere aktør i indretningen af hendes hjem, end hun selv er.

Sammenfattende ser vi, hvordan hjemmet er med til at understøtte en følelse af kontinuitet, men også, hvordan kontrollen over hjemmet mindskes, og hvordan hjemmets fremmedhed vækker smertelige følelser og truer selvet. Hjemmet bliver derfor et vigtigt omdrejningspunkt for eksistentielle erkendelser og moralske bestræbelser på at forblive et ordentligt menneske. Hvordan disse erkendelser håndteres, vil jeg se nærmere på i det følgende.

„Vi har haft et godt liv“ – om den gradvise orientering mod døden

Ingeborg siger, at hun altid har været fremsynet og forsøgt „at undvige katastroferne“ ved at se muligheder og „gøre noget“. Også sin mands fysiske og mentale svækkelse forsøger hun at håndtere på mange forskellige måder. „Livet har unægtelig taget en kolbøtte,“ siger hun med tårer i øjnene om parrets forandrede sociale rolle og status, som især bliver tydelig, når hjemmehjælperne er hendes tidligere elever eller mandens konfirmander, „men der er meget, man kan se igennem, når man får brug for hjælpen“. Efter nogle måneder bliver det imidlertid tydeligt, at Ingeborg på sin vis har genetableret præstegårdens ånd gennem den måde, hun interagerer med hjemmeplejen på. Med stor indlevelse genfortæller hun flere af hjemmeplejernes livshistorier. Hun fortæller, at hun

desværre ikke husker alles navne, for sidste uge kom 15 forskellige „og så kan der godt gå en hel måned, før man ser dem igen“. Ingeborg glemmer dog ikke deres ansigter og kan altid referere til deres seneste samtale, og selvom de har travlt, sker det tit, at de sætter sig et øjeblik i hendes køkken og får en tår kaffe, eller at de bliver stående i døren og snakker. For Ingeborg giver disse samtaler nye indtryk, men det har også betydning, at hun fortsat kan agere sjælesørger og give andre opmærksomhed og opmuntring ved at lytte til og vise interesse for deres problemer. „Hvis bare vi kan have det som nu,“ siger hun, „så har vi det jo godt.“

Under andre af mine besøg er Ingeborg mere opgivende. Der er små frem-skridt, men så falder hendes mand og bliver mærkbart dårligere. Det føles tyn-gende, siger hun, for lige meget hvad hun gør, så er udsigterne sørgelige. Lige meget hvad hun gør, får hendes mand det værre og værre, og til sidst er det slut. Hun mærker også et stigende pres fra børn og svigerbørn om, at han bør komme på et plejehjem. Ingeborg fortvivles ved tanken. Hvis han kom på plejehjem, vil-le hun alligevel sidde ved hans side hver eneste dag. Hun har ikke samvittighed til andet. „Og så skulle vi sidde der og glo. I lejligheden føler vi os i det mindste hjemme.“ Med et frygtet scenarie i sigte rettes Ingeborgs tanker i retning af dø-den. Hun fortæller mig grædende, at hun beder til Gud om, at de må dø, inden de bliver nødt til at flytte. Hendes afvisning af en flytning ledsages samtidig af udsagn som „der er ingen fremtid“, „vi har haft et godt liv“, „vores tid er forbi“.

Hen over det års tid, hvor jeg jævnligt besøger Ingeborg, veksler hun mel-lem håb og håbløshed, latter og gråd i forsøget på at komme overens med deres situation – og ofte med hjemmet som centralt omdrejningspunkt. Hendes be-stræbelser på at tage sig af sin mand, men også at holde fast i hjemmet og dets ånd kan her ses som et moralsk arbejde, hvor hun trods forandringer forsøger at holde fast i deres værdighed. I dette arbejde veksler hun med Jacksons ord mellem kreativ agens og stoisk underkastelse og accept. Hun forsøger at påvirke deres situation, blandt andet ved at bearbejde sin rolle og relation i forhold til hjemmehjælperne på en måde, hvor hun viderefører sine moralske forpligtelser og hjemmets funktion i samfundet som et sted, hvor mennesker kan betro sig og blive lyttet til. Men der er også situationer, hvor hun ser forandringerne i øjnene, hvor smertelige de end er.

I denne eksistentielle vekslen spiller hjemmet som en forlængelse af selvet ofte en central rolle som mediator. Dette gør sig også gældende for Ingeborg, som ser en afvikling af hjemmet som ensbetydende med en afvikling af selvet og dermed også livet. At flytte kan åbne nye muligheder i tilværelsen, men In-geborg kan hverken finde kræfter til eller mening i at skabe et nyt hjem i deres alder og situation. Hun er samtidig sikker på, at de på et plejehjem, hvor de er

frataget sporene fra et levet liv, ville føle sig fremmede over for hinanden og løsrevet fra deres fælles liv. Det ville være som at sidde i en tom sal og vente på døden. Så vil hun hellere vente derhjemme. Ingeborgs forsøg på at holde fast i deres fælles livsprojekt indebærer derfor, at hun begynder at indstille sig på døden som en måde at slippe uden om afviklingen af hjemmet på og dermed også det, som hun oplever som den fuldstændige opløsning af hendes mand og deres liv sammen. Det moralske arbejde kommer hermed til at bestå i at afrunde livet på en god måde: „Vi har haft et godt liv.“ Livet forvandles hermed narrativt til noget, der *er* levet. Ikke fordi Ingeborg er drevet af dødslængsel, men fordi hendes forestillinger om døden er mindre fremmedgørende end hendes frygt for plejehjemmet, og fordi bevarelsen af selvet for hende er vigtigere end forlængelsen af livet. Lettelse var derfor også iblandet sorgen, da Ingeborgs mand døde, inden de måtte flytte fra hjemmet.

En lignende bevægelse er også til stede hos Ruth, som optræder i indledningen. Også hos hende er hjemmet på mange måder en forlængelse af selvet, som er ladet med værdier og erindringer fra hendes tid som husmor på landet og med rollen som samlingspunkt for en stor slægt. Hos Ruth ser vi også, hvordan aldringen medfører, at hjemmet får en særlig betydning, men også trues, når hun ikke længere kan lave gæstemiddag eller leve op til egne standarder for rengøring, mens hjemmet i sig selv bliver truende, fordi hun lettere falder. Også Ruth veksler mellem kreative handlinger og en stoisk accept i sit forsøg på at bevare selvet og fornemmelsen af at være et ordentligt menneske. Hos Ruth ser vi eksempelvis, hvordan hun siddende i lænestolen strikker og hækler gaver, som gør det muligt for hende at forblive nyttig og til gavn for sine efterkommere. Konfronteret med støvet på hylderne bliver Ruth dog også mindet om alt det, hun ikke længere kan. Ruth forsøger at genfortolke sin situation og sige til sig selv, at hun jo bare kan sidde og slappe af og nyde det, men for et menneske, der livet igennem har arbejdet og været til nytte for bedrift, familie og lokalsamfund, synes det meningsløst. I stedet begynder Ruth at indstille sig på livets afslutning og håbe på en snarlig død, så hun i det mindste vil være til mindst muligt besvær for andre: „Det ville være nemmere, hvis ikke man var her mere.“ Det er ofte, når de ældre ikke længere synes, de kan forfølge deres moralske livsprojekter, at døden træder ind som et alternativt orienteringspunkt. Under min sidste samtale med Ruth sad hun stadig og strikkede i sin stol. Få måneder efter var hun død. Ud fra de værdier og dyder, hun navigerede efter, levede hun et langt og godt liv og fik en død, som var nem.

Konklusion

I begyndelsen af artiklen pegede jeg på, at aldring og død i stigende grad er blevet et sundhedsfagligt domæne. Dette ensidige fokus på den aldrende krop har gennem de senere år været underlagt kritik også inden for det gerontologiske felt, og flere nye fagligheder og indsatsområder er derfor begyndt at gøre sig gældende på ældreområdet. Især er ensomhed, isolation og skrøbelige sociale relationer blandt de ældste blevet gjort til genstand for bekymringer og har ført til nye sociale aktivitetstilbud i kommunerne hjulpet godt på vej af frivillige organisationer (Oxlund m.fl. 2019:12; Mikkelsen 2019). Ifølge Oxlund et al. er de mere eksistentielle overvejelser over livet dog stadig fraværende i samfundets indsatser over for de ældre. Ofte ender problemer af eksistentiel karakter derfor på lægens bord, hvor de risikerer at blive behandlet medicinsk, hvilket den øgede udskrivning af psykofarmaka til ældre også antyder (ibid.).

Er løsningen så, at vi skal opfinde nye statslige og kommunale indsatser rettet mod eksistensen i form af for eksempel psykologsamtaler? Eksemplerne i denne artikel peger i en anden retning. De viser, at håndteringen af forandringer opstår og folder sig ud i det levede liv i relation til det, der ligger de ældste mest på sinde nu og her, og gennem de virkemidler, som de er mest fortrolige med. Måske er netop bearbejdningen af de eksistentielle spørgsmål svær at sætte på formel som noget, der kan reguleres gennem en afgrænset indsats.

For de allerældste forudsætter håndteringen af tab og forandringer dog oftest hjælp og støtte, som frigiver et overskud trods svækkelse og tab. En understøttelse af de eksistentielle sider af aldring for mange ældre kan således ske gennem større faglig bevidsthed og ikke mindst tid i det hjælpesystem, som allerede er til stede; tid til at finde ud af hvad, der betyder noget for den enkelte, og til at skabe forudsætninger og rammer, som understøtter de ældres egen håndtering af de svære forandringer. Dette vil også indebære, at kroppens sundhed og levetid aldrig bliver et mål i sig selv, men derimod et middel til, at eksistensen kan folde sig ud også i slutningen af livet. Dette er selvfølgelig på ingen måde en ny tanke blandt læger, sygeplejersker og omsorgsmedhjælpere. Men i en tid, hvor samfundets støtte og hjælp i stadig større grad gøres op i indsatser, som kan kvantificeres og effektmåles med levetiden som vigtigste paramenter, er det ikke desto mindre en tanke, som det er væsentligt at værne om.

Note

1. Den antropologiske undersøgelse er et toårigt postdocprojekt forankret på Dansk Center for Aldringsforskning (DARC) og Dansk Center for Velfærdstatsstudier (DaWS) på Syddansk Universitet. Projektet er del af et større tværfaglig projekt, der handler om at finde frem til nye forståelser af trivsel i de sidste leveår. Projektet er finansieret af Velux Fonden og SDU.

Litteratur

- Alwin, Duane F. & Ryan J. McCammon
2004 Generations, Cohorts, and Social Change. In: J.T. Mortimer & M.J. Shanahan (eds): *Handbook of the Life Course. Handbooks of Sociology and Social Research*. Pp. 23-49. Boston, MA: Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-306-48247-2_2. Læst 22.02.2023.
- Ariès, Philippe
1981 *The Hour of Our Death*. New York: Oxford University Press.
- Bachelard, Gaston
1964 *The Poetics of Space*. London: The Orion Press.
- Bourdieu, Pierre
2003 [1971] *The Berber House*. In: S.M. Low & D. Lawrence-Zúniga (eds): *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Oxford: Blackwell.
- Carsten, Janet
2018 *House-Lives as Ethnography/Biography*. *Social Anthropology* 26:103-16. <https://doi.org/10.1111/1469-8676.12485>. Læst 22.02.2023.
- Christensen, Kaare, Tom G. Hansen & Lars S. Rasmussen
2013 *Intensive Care Units and the Oldest-Old. Are We Doing Good, Too Little, or Too Much?* *Acta Anaesthesiologica Scandinavica* 57(6):681-83. <https://doi.org/10.1111/aas.12110>. Læst 22.02.2023.
- Cohen, Lawrence
1994 *OldAge. Cultural and Critical Perspectives*. *Annual Review of Anthropology* 23:153-78. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.23.100194.001033>. Læst 22.02.2023.
- Cole, Thomas R.
1992 *The Journey of Life. A Cultural History of Aging in America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danely, Jason
2014 *Aging and Loss. Mourning and Maturity in Contemporary Japan*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Desjarlais, Robert
2003 *Sensory Biographies. Lives and Deaths among Nepal's Yolmo Buddhists*. Oakland: University of California Press.
- Gill, Harmandeep Kaur
2020 *Things Fall Apart. Coming to Terms with Old Age, Solitude, and Death Among Elderly Tibetans in Exile*. Ph.d.-afhandling. Aarhus: Institut for Kultur og Samfund, Aarhus University.
- Grøn, Lone & Cheryl Mattingly
2017 *In Search of Good Old Life. Ontological Breakdown and Responsive Hope at the Margins of Life*. *Death Studies* 42(5):306-13. <https://doi.org/10.1080/07481187.2017.1396409>. Læst 22.02.2023.
- Gullestad, Marianne
1993 *Home Decoration as Popular Culture. Constructing Homes. Genders and Classes in Norway*. In: T. del Valle (ed.): *Gendered Anthropology*. European Association of Social Anthropologists. Pp. 128-61. London: Routledge.

- 1996 Hverdagsfilosofier. Verdier, selvforståelse og samfunnssyn i det moderne Norge. Oslo: Universitetsforlaget Oslo.
- Horsdal, Marianne
2000 Vilje og vilkår. Identitet, læring og demokrati. København: Borgen.
- Højer, Maja & Mark Vacher
2009 Om hjemlighed og husets antropologi. Tidsskriftet Antropologi 59/60:3-16. <https://doi.org/10.7146/ta.v0i59/60.106833>. Læst 22.02.2023.
- Jackson, Michael
2002 The Politics of Storytelling. Violence, Transgression, and Intersubjectivity. København: Museum Tusulanum Press.
2008 Existential Anthropology. Events, Exigencies and Effects. New York: Berghahn.
2013 Lifeworlds. Essays in Existential Anthropology. Chicago: University of Chicago Press.
- Jackson, Michael D. & Albert Piette
2015 Anthropology and the Existential Turn. In: M. Jackson & A. Piette (eds): What is Existential Anthropology? Pp. 1-29. New York: Berghahn.
- Jacobsen, Michael Hviid (red.)
2008 Memento mori. Døden i Danmark i tværfagligt lys. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jønsson, Alexandra Brandt Ryborg
2018 Aging with Multimorbidity Illness and Inequity in Everyday Life. Ph.d.-afhandling. København: Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet.
- Kaufman, Sharon
2010 Making Longevity in an Aging Society. Linking Medicare Policy and the New Ethical Field, Perspectives in Biology and Medicine 53(3):407-24. <https://doi.org/10.1353%2Fpbm.0.0164>. Læst 22.02.2023.
2015 Ordinary Medicine, Extraordinary Treatments, Longer Lives, and Where to Draw the Line. Durham & London: Duke University Press.
- Kofoed, Jens
2009 Afvikling af hjem. Ældre danskeres flytning fra eget hjem til plejehjem. Tidsskriftet Antropologi 59/60:163-79. <https://doi.org/10.7146/ta.v0i59/60.106846>. Læst 22.02.2023.
- Lamb, Sarah
2014 Permanent Personhood or Meaningful Decline? Toward a Critical Anthropology of Successful Aging. Journal of Aging Studies 29:41-52. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2013.12.006>. Læst 22.02.2023.
2019 Interrogating Healthy/Successful Aging. An Anthropologist's Lens. General Anthropology 26(2):1-9. <https://doi.org/10.1111/gena.12059>. Læst 22.02.2023.
- Lassen, Aske J.
2014 Active Ageing and the Unmaking of Old Age. Ph.d.-afhandling. København: Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.
- Lindhardt, Martin
2014 Fænomenologien i antropologien. Tidsskriftet Antropologi 69:3-26. <https://doi.org/10.7146/ta.v0i69.27303>. Læst 22.02.2023.

- Long, Susan
2020 Family, Time, and Meaning toward the End of Life in Japan. *Anthropology & Aging* 41(2):24-45. <https://doi.org/10.5195/aa.2020.246>. Læst 22.02.2023.
- Ludvigsen, Bodil Hedegaard
2014 Medborgerskab og tilpasning. Ældre mennesker med hjemmesygepleje. Perspektiver på sociale relationer, forebyggelse, medicin og døden. Ph.d.-afhandling. København: Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Lofgren, Orvar
1984 The Sweetness of Home. Class, Culture and Family Life in Sweden. *Ethnologia Europaea* XIV:44-64. <https://doi.org/10.16995/ee.1428>. Læst 22.02.2023.
- Mattingly, Cheryl
2014 Moral Laboratories. Family Peril and the Struggle for a Good Life. California: California Press.
- Mattingly, Cheryl & Jason Throop
2018 The Anthropology of Ethics and Morality. *Annual Review of Anthropology* 47(1):475-92. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102317-050129>. Læst 22.02.2023.
- Mikkelsen, Henrik Hvenegaard
2019 Potentialets politik. Aldring og ensomhed i Danmark. *Tidsskrift for forskning i sygdom og samfund* 30:107-21. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102317-050129>. Læst 22.02.2023.
- Moestrup, Lene
2015 I dødens nærvær. En kvalitativ undersøgelse af, hvordan patienter på hospice og deres pårørende forholder sig til eksistentielle aspekter i et liv tæt på døden. Ph.d.-afhandling. Odense: Institut for Sundhedstjensteforskning, Syddansk Universitet.
- Oswald, Frank & Hans W. Wahl
2005 Dimensions of the Meaning of Home in Later Life. In: G.D. Rowles & H. Chaudhury (eds): *Home and Identity in Late Life*. Pp. 317-40. New York: Springer.
- Oxlund, Bjarke & Susan Whyte
2014 Measuring and Managing Bodies in the Later Life Course. *Journal of Population Ageing* 7(3):217-30. <http://dx.doi.org/10.1007/s12062-014-9104-9>. Læst 22.02.2023.
- Oxlund, Bjarke, Lone Grøn & Susanne Bregnbæk
2019 Introduktion. Sund aldring og sociale relationer. *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund* 30:5-19. <https://doi.org/10.7146/ufss.v15i30.114576>. Læst 22.02.2023.
- Peace, Sheila
2015 Meaning of Home. In: J. Twigg & W. Martin (eds): *Routledge Handbook of Cultural Gerontology*. Pp. 447-54. London: Routledge.
- Rowles, Graham D. & Miriam Bernard
2012 The Meaning and Significance of Place in Old Age. In: G.D. Rowles & M. Bernard (eds): *Environmental Gerontology. Making Meaningful Places in Old Age*. New York: Springer Publishing Company.
- Rubinstein, Robert L. & Patricia Parmelee
1992 Attachment to Place and the Representation of the Life Course by the Elderly. In: I. Altman & S. Low (eds): *Place Attachment*. Pp. 139-64. New York: Springer.

- Schwennesen, Nete
2019 Surveillance Entanglements. Digital Data Flows and Ageing Bodies in Motion in the Danish Welfare State. *Anthropology & Aging* 40(2):10-22. <https://doi.org/10.5195/aa.2019.224>. Læst 22.02.2023.
- Shenk, Dena, Kazumi Kuwahara & Diane Zablotsky
2004 Older Women's Attachments to their Home and Possessions. *Journal of Aging Studies* 18(2):157-69. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2004.01.006>. Læst 22.02.2023.
- Sjørslev, Inger
2007 Husets univers. Om danske enfamiliehuse i tid og rum. *Dansk Sociologi* 4(18): 107-22. <https://rauli.cbs.dk/index.php/dansksociologi/article/view/2299/2291>. Læst 22.02.2023.
- Swane, Christine E.
1996 Hverdagen med demens. Billeddannelser og hverdagserfaringer i kulturgerontologisk perspektiv. København: Munksgaard.
- Thorsen, Kirsten
2005 Et livsløbsperspektiv på aldring. *Nordisk Psykologi* 57(1):64-85. <https://doi.org/10.1080/00291463.2005.10637361>. Læst 22.02.2023.
- Visser, Renske C.
2019 Going Beyond the Dwelling. Challenging the Meaning of Home at the End of Life. *Anthropology & Aging* 40(1):5-10. <http://dx.doi.org/10.5195/aa.2019.215>. Læst 22.02.2023.
- Zigon, Jarrett
2007 Moral Breakdown and the Ethical Demand. A Theoretical Framework for an Anthropology of Moralities. *Anthropological Theory* 7(2):131-50. <https://doi.org/10.1177%2F1463499607077295>. Læst 22.02.2023.

